

O ULOZI MUSLIMANSKIH INTELEKTUALACA

Murad Wilfried HOFMANN

Prije ulaženja u raspravu o ulozi muslimanskih intelektualaca, trebamo se složiti s tim šta podrazumijevamo pod ovim terminom.

Dobro je poznato značenje riječi *musliman* zato što je definirano u samom Kur'anu. Prema suri En-Nisa, 125. ajet, musliman je „onaj ko se u potpunosti pokorava Allahu, dž.š., čini ono što je dobro i slijedi put Božijeg poslanika Ibrahima, a.s.“ Također, i u 136. ajetu iste sure, musliman je „onaj ko vjeruje u Allaha, dž.š., Njegove poslanike i objave koje su bile poslone onima koji su bili prije nas“. Na kraju, u suri *Et-Tevbe*, 71. ajet, kaže se da su vjerni muslimani „oni koji naređuju dobro, odvrćaju od onoga što ne valja, obavljaju namaz, daju zekat, pokoravaju se Allahu dž.š. i Njegovom poslaniku Muhammedu, a.s.“

Mnogo teže je odrediti značenje riječi intelektualac. Ona nije definirana u Kur'anu. Činjenica je da se ovaj termin počeo koristiti tek krajem 19. stoljeća.

Za potrebe studije, ja bih predložio da se intelektualac ne definira kao svaka osoba koja je kulturno profinjena i akademski obrazovana (ar. *el-musakkafun*). Volio bih ograničiti navedeni termin na ono što se u arapskom jeziku zove *el-mufakkirun* – analitičari koji se, poput

vodećih mislilaca, obraćaju javnosti svojim predavanjima i objavljenim djelima, ne sjedeći u kući i samo razmišljajući i kritizirajući.

Dakle, sada znamo šta je, ili ko je, muslimanski intelektualac. Ali, ima li takvih?

Dobro je poznato da je tzv. evropska elita, kao i elita Ataturkove Turske, vjerovala da su inteligencija i vjera u Boga kontradiktorne. Činjenica je da su zapadni i turski akademici od sredine 19. stoljeća pa i dan-danas smatrali modernim biti agnostik ili ateist, osobito među ljevičarima – kao da je intelektualizam isključivo privilegija ljevičara, odnosno nešto čega nema kod konzervativnih desničara.

Ovo mišljenje, koje je i danas uvriježeno, seže čak do tzv. doba razuma i prosvjetiteljstva – započinje s Dekartom u 17. st., zatim postaje sve popularnije u 18. st., da bi u 19. st. bilo općeprihvaćeno. Tzv. projekt modernizacije (smatrajući ljudski razum kao najmoćniji izvor znanja u odnosu na bilo koji drugi) originalno je bio evropski pokušaj emancipacije usmjeren protiv do tada neupitne dominacije mislilaca iz reda kršćanskog svećenstva. Međutim, zbog u to vrijeme javno populariziranih mislilaca poput Marxa, Darwina, Freuda, Nichea, Sartrea i drugih, ova emancipacija pretvorila se u puki materijalizam i praktični ateizam.

Je li to *doba razuma* donijelo mir, sreću i moralni napredak svijetu kao što je obećavano? Upravo suprotno. Oslobođen svih religijskih veza i *sujeverja*, čovjek je vodio brojne ratove, uključujući i dva nemilosrdna svjetska rata, tokom kojih su milioni ljudi ubijeni, neki čak i atomskim bombama.

Tokom ovoga doba, za koje se vjerovalo da je doba vladavine razuma, moderni nereligiozni čovjek postao je žrtva tiranskih ideologija poput nacizma, fašizma, komunizma, i šovinizma, potpuno različitih od religije. Milioni ljudi, na političkoj ili rasnoj osnovi, ubijeni su u koncentracionim logorima. Čovjek je u svojoj aroganciji gotovo uništio svijet oko sebe, razarajući prirodu i uzrokujući bolesti poput AIDS-a i BSE-a.

Zanimljivo je da svi ti neuspjesi i nedostaci nisu poljuljali vjeru zapadnjačkog čovjeka u njegovu superiornost i način života, koji je u osnovi američki.

Također je zanimljivo da se zapadnjačka elita, kao i ona u muslimanskim zemljama, još uvijek ponaša kao djeca odgajana tokom 19. stoljeća. Oni ne shvataju da su se današnja filozofija i nauka udaljile od materijalizma i ateizma. Zapravo, mnogi ponosni članovi proevropske elite u muslimanskim zemljama nisu svjesni činjenice da su veliki intelektualci i naučnici, dobitnici Nobelove nagrade, poput Einsteina, Plancka, Heisenberga, Schrodingera, Ecclesa i Weizsackera, baš svi, vjerovali u Boga i bili bogobojažni.

Naša ponosna *elita* ne shvata čak ni da moderni mikrofizičari nemaju više problema s utvrđivanjem transcendentnog, već imaju poteškoću s određivanjem imanentnog.

Također, oni ne shvataju da biti ateist nije ni racionalno a ni naučno prihvatljivo, pošto nepostojanje Boga – u koje oni vjeruju – nije, niti može biti dokazano. Na drugoj strani, naučnici i filozofi poput Swinburna, koristeći nauku, danas tvrde da je nemoguće zaključiti da Bog ne postoji.^a Međutim, pripadnici naše tzv. elite i dalje misle da su uspješno odvojili vjeru od države i društva. Ustvari, oni su samo zamijenili religiju nekom drugom, odnosno pseudoreligijom, u liku sekularizma, progressa, naučnog boljitka ili modernizma.

Dakle, prvi veliki zadatak muslimanskih intelektualaca je suprotstaviti se ateizmu na vlastitom terenu, postajući kompetentni u filozofiji i nauci; zatim, dokazati da neko može biti dobro obrazovan i naučno kompetentan, a ujedno i musliman. Upravo muslimanski intelektualci trebaju pokazati da više nije moderno – štaviše, glupo je – nazivati sebe ateistom.

Ovaj zadatak ima veze s drugim, tužnim momentom. Kur'an često naređuje čovjeku da koristi svoj razum, da proučava prirodu, razmišlja i iznese svoje mišljenje. Zaista, nijedna druga sveta knjiga to ne čini.

Također je veoma poznato da je muslimanska civilizacija od 9. pa do 15. stoljeća proizvela čuda u svim naučnim oblastima, od Bagdada do Endelusa, od Fesa pa do Samarkanda. Danas je problem što mnogi muslimani s nostalgijom govore o ovom zlatnom dobu islama, kao da bi ono moglo prikriti sav današnji jad i kao da im je islam zagarantirao nadmoćnost bez ikakvog uloženog napora.

Postoje brojni i kompleksni razlozi pada muslimanskog svijeta s vrhunca vlasti pod ponižavajući jaram evropske kolonijalizacije. Međutim, umjesto da se vraćamo u prošlost, trebalo bi se fokusirati na činjenicu da se zapadnjačka dominacija nastavlja bez obzira na dekolonijalizaciju. Zapravo, karakteristika postmodernog svijeta je američki način života, koji preplavljuje cijeli svijet, kao da je on obavezujući model za sve.

Međutim, to što smo *mekdonaldizirani* nije rezultat direktne kampanje. *Kulturni imperijalizam* zaista nema ime, nema iza sebe nikakvog velikog plana ili organizatora. Istina je, ustvari, da se ljudi poput Billa Gatesa žele malo zabaviti i tako cijeli svijet biva pod uticajem ili, pak, zaražen, sredstvima kao što je internet.

Pesimisti kažu da tehnološka modernizacija ne samo da je neizbježna (to, bez sumnje, jest), već i da se ne može odvojiti od vesternizacije. Mnogo toga govori u prilog ovoj tezi, pošto je svaka tehnička metoda i proizvod, i svaka ekonomska institucija, rezultat nekog mentalnog procesa. To znači da, naprimjer, vi date kablovskoj televiziji mali prst plaćajući je, a ona vam uzme cijelu ruku – i vi se nađete pred

ekranom na kome ćete, uz sve ostale sadržaje, imati i pornografiju.

Ja sam, ipak, sklon vjerovanju – a nakon svoje prve posjete Saudijskoj Arabiji 1996. godine, čak je i prof. Samuel Huntington počeo vjerovati u to da je modernizacija moguća bez vesternizacije. Ovaj optimizam zasnovan je na tri jaka primjera: južnoalžirski Ibadite M'Zab region, Saudijska Arabija i Malezija. Zaista, nakon decenija fantastične modernizacije, mlada generacija saudijskih intelektualaca izgleda bliže ortodoksnom islamu od onih prije 15 godina. Međutim, da bi se tehnološki napredak odvojio od vesternizacije potrebno je sljedeće: jasna i čvrsta vladina kampanja u vidu edukacije građana, zatim određena količina medijske cenzure i velika policijska akcija protiv svih vrsta droga – i to sve dok se iz temelja ne obnovi muslimansko društvo koje je, zahvaljujući svojoj živućoj vjeri i posvećenosti islamu, bilo imuno na primamljivost savremenog konzumerizma.

Ipak, zapanjujuće je malo ono što muslimanski svijet čini da bi se odbranio od uticaja zapadne civilizacije. Ovdje imamo nekoliko zabrinjavajućih pokazatelja:

- Iz godine u godinu, desetine Nobelovih nagrada dodjeljuju se za doprinos na polju nauke. Niti jedan musliman nikad nije bio među dobitnicima.¹

- Svake godine samo u SAD-u biva objavljeno 55.000 knjiga na temu nauke i tehnologije.

- U SAD-u ima više kompjutera nego automobila, a 60 % njih je priključeno na internet.

- Na milion stanovnika na Zapadu ima 3.800 naučnika, dok u južnom regionu svijeta ima samo 200.

Upravo zbog svega ovoga, Ismail Serageldin, indonezijski zamjenik predsjednika Svjetske banke, nedavno je napisao:

„Dok svijet istražuje čuda genetike, otkriva tajne atoma, dopire do zvijezda i izračunava dob najstarijih stijena, mi muslimani diskutiramo o

tome je li lak na ženinim noktima prepreka da njen abdest bude ispravan“.^b

Zaista, kad sam čitao pitanja često postavljana urednicima saudijskih novina, imao sam dojam da je g. Serageldin upravu. Ljudi žele znati je li u islamu dozvoljeno imati zlatne zube, smije li se nevjerniku dati Kur'an ili je li dozvoljeno studirati zapadno pravo.

Drugi veliki zadatak muslimanskih intelektualaca je taj da se, kao muslimanski političari, naučnici i ekonomisti, uključe u rješavanje aktuelnih pitanja, odnosno problema današnjice, a ne izbjegavanje prirodne nauke. Prošlo je vrijeme u kome je književnost bila favorizirana i imala više ugleda u društvu od nauke.

Ali, danas je u odbrani islama i njegovom propagiranju najrelevantnije opovrgavanje duboko ukorijenjenih vjerovanja da u islamu nema mjesta demokratiji i ljudskim pravima, uključujući prava žena, da islam nema koncept za modernu ekonomiju te da islam podržava nasilje u svrhu svoga širenja (*da'va*). Dakle, treća velika zadaća muslimanskih intelektualaca je da ozbiljno porade upravo na ovim esencijalnim pitanjima.

Hvala Allahu, dž.š., mnogo je već urađeno, posebno zahvaljujući naporima Međunarodnog instituta za islamsku misao (IIIT) u blizini Washingtona i Međunarodnom institutu za istraživanje u Islamabadu. Zapravo, danas i postoje veoma važne rasprave na engleskom jeziku koje potvrđuju da:

- na osnovu institucija *šure* i *hilafeta*, muslimanska država može biti višestranačka i demokratska, kao i parlamentarna republika, s beskatnom ekonomijom koja se bazira na profitu i sa slobodnom ekonomijom interesa zasnovanom na profitu i podjeli rizika;^c

- položaj žena viđen u mnogim muslimanskim zemljama nije onakav kakav je zagaraniran ženama u Kur'anu, u suri En-Nisa, 34. ajet;

- islam ne dopušta korištenje sile u svrhu svoga širenja (*da'va*) ni u bilo kakvim okolnostima zato što je rečeno da «nema prisile u vjeru», sura El-Bekare, 256. ajet. Muhammed, a.s., nikad nije dozvolio korištenje sile za vrijeme svog boravka u Mekki, pa čak ni u svrhu odbrane.

¹ Hofmann je ovaj rad pisao u 1997., te u tom kontekstu treba razumijevati njegovu tvrdnju o broju muslimana dobitnika nobelove nagrade. (op. prev.)

Naravno, postoje i one velike naučne oblasti koje muslimanski akademici moraju detaljno proučiti.

Navest ćemo nekoliko stvari samo da bi se pojačala želja za istraživanjem i da bi se pokazalo koliko još toga muslimanski intelektualci moraju uraditi:

1. Ukoliko neko smatra da su zaključci vijeća (*šure*) obavezujući, to bi podrazumijevalo da muslimanski zapovjednik (emir) mora biti izabran putem konsenzusa. To bi u praktičnom smislu značilo da se vlada bira uz saglasnost većine, a koja u velikom društvu može biti realizirana samo u vidu izbora. Jeli ovo tačno?

2. Islam je jednak laicizmu zato što ne zahtijeva da na čelu države bude vjerski autoritet ('alim). Je li ovo tačno?

3. Ni kršćanstvo a ni islam nisu zadovoljni sekularnim državom. Ustvari, nigdje u svijetu i ne postoje prave sekularne države. Tačno ili ne?

4. Sva osnovna ljudska prava se mogu naći u Kur'anu, što znači da je ova ljudska prava čovjeku dao Svevišnji Bog, a ne jedan čovjek drugom čovjeku. Tačno ili ne?

5. Da muslimani kroz historiju nisu prilagođavali Kur'an svojim mačo nagonima, već da su, suprotno tome, prilagodili svoje ponašanje Kur'anu, žene ne bi postale građani drugog reda, što se može vidjeti u nekim mjestima. Naprimjer, nikada nije bilo opravdano tumačiti ajet *er-rijal kavvamune 'ala en-nisa* kao osnovu za mušku superiornost. Ovaj ajet ne znači ništa drugo nego obavezu ljudi da se odgovorno brinu o ženama, onoliko koliko je ženi potrebno, a i koliko je njen muž u mogućnosti. Čovjek nije stepen iznad nje, već on zaštitnički stoji jedan korak ispred nje. Je li ova interpretacija tačna?

6. Ukidanje kamate može biti samo zadnji čin u preobraćanju ekonomije. Nema dokaza da ovo ne bi funkcioniralo zato što ovo nigdje nije pokušano, čak ni u Pakistanu. Tačno ili ne?

Gdje su ti muslimanski učenjaci koji bi se, puni znanja, hrabrosti i samouvjerenosti, predali ovim i sličnim pitanjima?

Islam se može zvati religijom intelektualaca zbog velike uloge koju su im dali Kur'an, hadis i fikh. Zar nije značajno to da prvi objavljeni ajeti Kur'ana (prvih pet ajeta sure El-Alek) počinju naredbom čovjeku da čita i govore o

pisanju, podučavanju i učenju – svim tipičnim intelektualnim aktivnostima?

U ovom kontekstu je mnogo važnija činjenica da je islam u potpunosti prirodna vjera, bez prisustva magije i čuda – izuzev Objave, koja je i magična i čudesna. Musliman nije prisiljen vjerovati u trojstvo, inkarnaciju, spasenje i istočni grijeh – ideje koje se kose sa logikom. Ovime se ne želi reći da se sva kur'anska učenja može dokučiti ljudskim razumom. Naprimjer, kako mi možemo razumjeti vezu između predodređenja i slobodne volje?

Ono što se pod ovim misli jest: uprkos više od 100 lijepih Allahovih imena (*esmau-l-husna*), koncept Boga u islamu tako je apstraktan da muslimani koji nisu iz reda intelektualaca često naiđu na problem. Na drugoj strani, muslimanski intelektualci ne dolaze do zaključka da se Allah, dž.š., može opisati samo negativno, odnosno ono što On ne može biti (npr., da ne postoji, da je Jedan od nekoliko bogova ili da je smrtan). Oni su svjesni da Allah, dž.š., ne daje nikakvu definiciju Sebe zato što ne postoji ništa sa čim se Allah, dž.š., može porediti (*ve lem jekun lehu kufuven ehad*, El-Ihlas, 4). On je oboje: Onaj Koji postoji – bliži čovjeku nego njegova vratna žila – i Onaj Koji je izvan čovjekovog dometa. Pitanje je kako jedan nefilozofski um može to shvatiti?

Nasuprot ovome, potpuno je prirodno da ljudi u muslimanskom svijetu, kao u kršćanskom, iznalaze načine da dotaknu Boga. Ovaj *sindrom bebe Isusa* prepoznatljiv je u čuvenoj Hare Krišna pjesmi u kojoj se kaže: «*Moj Gospodaru, tako želim da te vidim! Tako želim da te osjetim!*» Tako snažna želja uveliko objašnjava privrženost šiija Aliji i Huseinu, r.a. Također je odgovorna i za fenomen veličanja nekih muslimanskih *svetaca* i posjećivanje njihovih mezara, pogotovo u zemljama Magriba – običaj koji ne bi smio postojati u islamu. Itekako je šokantno pročitati u najnovijoj knjizi Annemarie Schimmel *Dešifrovanje Božijih znakova*^d koliko su sujevjerje i crna magija uzeli maha u narodnom islamu. Čak ni moderna Turska nije izuzetak. Uzmimo, naprimjer, praksu *fala*^e, koji se često shvata veoma ozbiljno, te tako postaje širk.

Dakle, četvrti veliki zadatak muslimanskih intelektualaca je da daju svoj doprinos

unapređenju vjerske naobrazbe naroda do tog nivoa da neki pojedinci, uz čije ime ide i počasni naziv *baba, dedo, pir, hazreti* ili *mevlana*, budu manje veličani. Istovremeno, trebaju raditi na tome da podignu nivo duhovnosti u namazu toliko da se on ne svede na rutinu i vježbu. Kroz glavu mi prolaze brojne hutbe koje zvuče kao generalov emotivni poziv u fatalnu borbu, a ne kao govor koji bi trebao doprijeti do umova slušalaca.

Naravno, u nekim muslimanskim državama uopće ne postoji odgovarajuća vjerska naobrazba; ono što je ostalo od muslimanske vjere uglavnom je preneseno s nana na unuke, a ne od imama s mimbera. To što razumijemo težinu ove situacije ne znači da je moramo tolerirati.

U vezi s ovim je i peta zadaća muslimanskih intelektualaca: pomoći da se prevaziđe jezička izolacija većeg dijela muslimanskog svijeta. Možda će zvučati iznenađujuće, ali islam danas ima dva jezika: arapski i engleski. Engleski je postao jezik na kome se mnogo više objavljuje o islamu nego na bilo kome drugom. Časopis *The Muslim World Book Review* sa sjedištem u Leichesteru, u blizini Birminghama, Velika Britanija, svake godine izdaje *Indeks nove islamske književnosti na engleskom jeziku*, koji sadrži 5.000 naslova. Veliki dio ovoga materijala trebao bi biti preveden na arapski i turski jezik, što je Hasan Gunes uspješno i započeo u Istanbulu svojim prijevodom pod naslovom *Islami Sosyal Bilimler Dergisi*. Isti je slučaj i s prijevodima arapskih djela na engleski jezik. Očigledno je da mnoge zanimljive rasprave egipatskih, sirijskih i libanonskih akademika nisu dostupne evropskim i turskim muslimanima. Činjenica je, naprimjer, da su se komentari Kur'ana od Ibn Kesira, Mevdudija i Sejjida Kutba pojavili u Turskoj tek nakon dužeg vremena.

Bitka za islam je, bez sumnje, nastojanje da islam dopre do srca i umova ljudi, a ta se bitka ne može dobiti puškom. Gdje god se započne, ona biva ostvarena samo putem medija. To je bojno polje na kome bi muslimanski intelektualci trebali biti spremni ako žele realizirati svoj šesti zadatak. Suvišno je reći da muslimani moraju mnogo toga naučiti o ovome. Radio, televizija i printani mediji imaju svoje zakone, svoje

slušaoce i jedinstvena obilježja. Naprimjer, radio je mnogo učinkovitiji od televizije u pružanju detaljnih informacija, jer ga slušaju mnogi muškarci i žene u autu na putu na posao, te oni koji rade u kući ili u kancelariji.

Kad sve sagledamo, muslimani su bili veoma loši u propovijedanju islama upravo zato što ne vjeruju u nametanje njegove poruke. Međutim, ovakva (ne)odlučnost je u potpunosti neopravdana. Ukoliko ponovo pročitamo Kur'an, vidjet ćemo kako Allah, dž.š., koristi snažnu retoriku da bi povećao uticaj Svoje poruke.

Ponekad imam osjećaj da su muslimani već izgubili medijski rat zbog svoje nesposobnosti, nerada i neprofesionalizma. Doista, ovo područje ima veliki potencijal u kome muslimanski intelektualci mogu ostaviti svoj trag.

Postoje dva specifična problema u vezi s *da'vom* kakvu danas imamo, a koja samo muslimanski intelektualci mogu riješiti. Prvi problem je u tome da muslimani propovijedaju vjeru onima koji su prešli na islam.

Naprimjer, imam osjećaj da muslimanski kanal u Turskoj gledaju samo oni koji su već prigrlili vjeru. Vaizi se vjerovatno obraćaju onima koji već znaju da je samo jedan Bog, Allah dž.š., i da je Muhammed Njegov poslanik. Međutim, javnosti treba omogućiti pristup informacijama korisnim u njihovoj komunikaciji s nemuslimanima.

Drugi problem je taj da se nemuslimanima pristupa naivno i na pogrešan način. Neko ko ne vjeruje u postojanje Boga, ne može biti impresioniran onim šta je Allah, dž.š., ili Njegov poslanik, rekao. Ako neko ne vjeruje da ateizam nije razuman stav, onda se ništa ne može postići navođenjem ajeta iz Kur'ana. (Rasprava bi otišla unedogled kad bi se jednom ateisti postojanje Boga pokušalo dokazati time da Allah, dž.š., potvrđuje Svoju egzistenciju u Kur'anu).

Dakle, muslimanski intelektualci moraju pisati knjige posebno upućene nemuslimanima, imajući na umu njihove predrasude, sistem vjerovanja i njihovu psihologiju.

Što se tiče *da've*, današnja situacija nije ništa drukčija od džahilijjeta. Kao što se može vidjeti iz prvih sura objavljenih u Mekki, Allah, dž.š., prvo je govorio o prioritetnijim stvarima. Prije

nego što je zabranio alkohol, Allah, dž.š., prvo je istaknuo da On postoji, a tako i život poslije smrti.

Očigledno je da muslimanski intelektualci imaju tešku zadaću. Međutim, treba istaći da je njihov najveći doprinos u tome da samo budu to što jesu, mogu biti i muslimani da bi se pokazalo da obrazovani i inteligentni. U ovom slučaju, pokazalo se da naizgled male stvari imaju velik značaj. Naprimjer, ukoliko jedan muslimanski sudionik na konferenciji započne svoje izlaganje s Bismillom, on je učinio više nego što može i zamisliti.

Ne postoje samo stvari koje muslimanski intelektualci moraju, već i one koje ne smiju uraditi. Upravo zbog svoje fleksibilnosti i dobrog poznavanja jezika, prisutna je opasnost da muslimanski intelektualac, kao i bilo koji drugi musliman, postane previše fleksibilan i prilagodljiv, čak i apologetičan, prema Zapadu. Rezultat toga je da on postaje *kulturni musliman*, osoba sa islamskim naslijeđem koja posjeduje odgovarajuće znanje i gaji simpatije prema svojoj vjeri, ali koja ne obavlja osnovne obrede – poput namaza, posta ili hadža, a da ne govorimo o konzumiranju alkohola. Svi poznajemo takve ljude. Oni uzimaju islam zdravo za gotovo, što, naravno, znači da ga uopće i ne prihvataju.

Također, postoji i druga krajnost, a to su muslimanski intelektualci koji žive i rade u izolaciji i na način potpuno suprotan zapadnom, što predstavlja jedan vid *hidžra-mentaliteta*. Ovo nije baš poželjno, i ne samo u političkom smislu. Mora postojati dijalog između muslimana i onih koji to nisu, Zapada i islama, Sjevera i Juga, a tako i između muslimana koji prakticiraju islam u potpunosti i onih koji ne čine ništa više od toga da tvrde da *im je Allah u srcu*.

Odbacivanje nije rješenje. Ako ne naučimo da se suočimo sa zapadnom kulturom, bit ćemo objekti njene dominacije. Pitanje je kako, ukoliko je uopće moguće, izbjeći sukob kultura koji su predvidjeli Bernard Lewis i Samuel Huntington. Dovodi se u pitanje ne samo mir već i opstanak islama kao religije i civilizacije. Prema tome, dijalog je od velike važnosti. A dijalog je ono u čemu su intelektualci i najučinkovitiji.

S engleskog preveo: Senaid Smajić

Literatura:

- a Richard Swinburn, *The Existence of God* (Oxford, 1979.)
- b Objavljeno u časopisu *Muslim Politics Report* (New York), br. 6, izdanje za mart/april, 1996.
- c Nedavno je Umer Chapra ponudio model u oblasti ekonomije, a u oblasti idžtihada Imran Ahsan Khan Nyazee, obojica iz Pakistana, a ranije je to učinio Muhammad Asad (*On state and Government in Islam*).
- d Edinburg, 1994.
- e Proricanje budućnosti iz telve (findžana).